

تحلیل الگوی اقتصادی آیت‌الله شاه‌آبادی

تاریخ دریافت: ۱۳۹۳/۷/۱۰

تاریخ تأیید: ۱۳۹۴/۳/۲۷

احمدعلی یوسفی*

چکیده

آیت‌الله محمدعلی شاه‌آبادی رحمته‌الله‌علیه فقیه، عارف، فیلسوف و استاد اخلاق به مسائل اجتماعی و اقتصادی عصر خود توجه جدی داشت. وی با آسیب‌شناسی دقیق از اوضاع اقتصادی عصر خود نشان داد که علت اصلی مشکل‌های اقتصادی، حاکمیت نظام‌های اقتصادی غربی و شرقی در ایران و دیگر کشورهای اسلامی است. آن‌گاه الگوی اقتصادی جامعی را مبتنی بر مبانی هستی‌شناختی و ارزش‌شناختی آموزه‌های اسلامی و متمایز از الگوهای اقتصادی غربی و شرقی، استخراج و طراحی کرده است. وی در درون الگوی اقتصادی خود زیر نظر حاکمیت اسلامی و ولی فقیه، مدل اجرایی را پیشنهاد می‌دهد که نهادهای مالی، پولی و سرمایه‌ای خاص و متمایز از نهادهای اقتصادی متعارف زمان خود دارد. در تحقیق پیش رو به روش تفسیر متن و تحلیل آن، الگوی اقتصادی مورد نظر آیت‌الله شاه‌آبادی رحمته‌الله‌علیه نشان داده می‌شود که از نظر وی راه اصلی برورفت جامعه اسلامی از مشکل‌های اقتصادی، استخراج و طراحی الگوی اقتصادی به روش تکوین و ابداع است.

واژگان کلیدی: آیت‌الله شاه‌آبادی رحمته‌الله‌علیه، فطرت، الگوی اقتصادی، شرکت مخمس.

طبقه‌بندی JEL: Z19, Z12, Z10

مقدمه

برجستگی شخصیت عرفانی و اخلاقی آیت‌الله محمدعلی شاه‌آبادی^ع مانع از شناخت جامع و کامل دیگر بُعدهای شخصیتی از جمله شخصیت اجتماعی و اقتصادی وی شده است؛ در نتیجه جامعه علمی و نیز مردم مسلمان جهان در بهره‌مندی از دانش و دیدگاه‌های اجتماعی و اقتصادی وی محروم شده‌اند؛ البته یک پایان‌نامه درباره دیدگاه‌های اقتصادی وی نوشته و در آن ادعا شده که وی به دنبال یک نوع شرکت تعاونی است (رضی بهابادی، ۱۳۸۹). به نظر می‌رسد درک صحیح دیدگاه‌های وی نیازمند تحقیق‌های دقیق‌تری است. درباره دیدگاه‌های اقتصادی آیت‌الله شاه‌آبادی^ع پرسش‌هایی مطرح است که مهم‌ترین آنها عبارت هستند از:

۱. آیا آیت‌الله شاه‌آبادی^ع به دنبال یک الگوی اقتصادی خاصی در سطح ملی است؟
۲. مبانی هستی‌شناختی و ارزش‌شناختی و نیز فقه در بحث‌های اقتصادی آیت‌الله شاه‌آبادی^ع چه جایگاهی دارد؟
۳. آیا در ارائه الگوی اقتصادی مورد نظر خود توجه کافی به دیدگاه‌های موجود و نیز شرایط اقتصادی ایران داشته است؟
۴. آیا الگوی اقتصادی آیت‌الله شاه‌آبادی^ع با الگوی اقتصادی دو نظام سرمایه‌داری و کمونیستی تفاوت‌های اساسی دارد؟

پاسخ پرسش‌های پیش‌گفته می‌تواند در قالب فرضیه تحقیق ذیل ارائه شود:
 با توجه به دیدگاه‌های اقتصادی آیت‌الله محمدعلی شاه‌آبادی^ع - در ادامه بیان خواهد شد - می‌توان مدعی شد که وی به دنبال استخراج و طراحی یک نوع الگوی جامع اقتصادی در سطح ملی براساس مبانی هستی‌شناختی و ارزش‌شناختی و فقه اسلامی است؛ به گونه‌ای که می‌تواند تمایزهای اساسی با دو الگوی اقتصادی سرمایه‌داری و کمونیستی داشته باشد.

بنابراین با استفاده از روش توصیفی تحلیلی از منابع موجود منسوب به آیت‌الله محمدعلی شاه‌آبادی^ع پاسخ پرسش‌ها و نیز اثبات فرضیه دنبال می‌شود.

اغلب دیدگاه‌های اقتصادی و اجتماعی وی در کتاب *شذرات المعارف** ارائه شده است. وی وضعیت اقتصادی جامعه اسلامی عصر خود را آسیب‌شناسی کرده و برای رفع مشکل‌های اقتصادی، مبتنی بر فطرت، توحید، ارزش‌های اخلاقی، راهبرد *عِدّه* و *عُدّه* مبتنی بر روش تعاون یک نوع الگوی اقتصادی در سطح ملی زیر نظر ولی فقیه و مرکزیت حکومت اسلامی ارائه کرده است که می‌توان گفت متمایز از ساختارها و مدل‌های اقتصادی متعارف است. در نوشتار پیش‌رو ابتدا دیدگاه‌های وی بیان می‌شود؛ سپس نویسنده تحت عنوان ملاحظه‌ها به تبیین و بررسی دیدگاه می‌پردازد.

*. لازم است نکته‌هایی درباره این کتاب مورد توجه قرار گیرد:

- (الف) شذرات به معنای تکه‌های طلا یا مروارید است؛ بنابراین شذرات المعارف یعنی معارف طلایی یا معارفی که از جنس مروارید هستند.
- (ب) این کتاب در حدود سال ۱۳۲۰ شمسی نوشته و نخستین بار در سال ۱۳۲۵ شمسی چاپ شده است. انگیزه اصلی از نگارش این کتاب بیان مشکل‌های جامعه مسلمانان و راهبردها و راهکارهایی برای رفع آنها بوده است.
- (ج) تمام مطالب این کتاب در چاپ‌های پیشین آن وجود نداشت. اکثر نسخه‌های خطی این کتاب از منزل امام خمینی علیه السلام به وسیله ساواک به سرقت رفته و معدوم شده است. برخی مطالب مهم آن از جمله سیاست *عِدّه* و شرکت مخمس پس از جمع‌آوری آثار آیت‌الله شاه‌آبادی علیه السلام به آن افزوده شد و به صورت کنونی در سال ۱۳۸۰ چاپ شده است.
- (د) چاپ اول کتاب پیش‌گفته در دو جلد بود که در جلد اول شذره ۳-۱ و در جلد دوم آن شذره ۵-۴ بوده است. شذره ششم در این کتاب وجود نداشت و خود رساله مستقلی تحت عنوان *المعارف* بود که به جهت سازگاری سبک و محتوا با این کتاب در آن گنجانده شده است. همان‌طور که رساله شرکت مخمس نیز یک رساله مستقل بود و به لحاظ سازگاری با محتوای کتاب در پایان کتاب به آن افزوده شده است.
- (ه) مطالب بیان‌شده نشان می‌دهد که دانش‌پژوهان بنیاد علوم و معارف براساس برداشت‌های خاص خود مطالب کتاب را تنظیم کردند؛ بنابراین محققانی که می‌خواهند از آثار آیت‌الله شاه‌آبادی علیه السلام استفاده کنند، نمی‌توانند فقط به ترتیب مطالب ارائه‌شده در کتاب حاضر به عنوان مطالبی که وی تالیف کرده است، بسنده کنند؛ بلکه در تبیین و تحلیل مطالب علمی از دیدگاه وی ممکن است ترتیب ارائه‌شده تغییر کند؛ به‌طور مثال، در استفاده از دیدگاه‌های اجتماعی و اقتصادی، محتوای شذره ششم، مطالب بنیانی و به عنوان بحث‌های هستی‌شناختی، بحث‌های اجتماعی و اقتصادی است و محققان باید محتوای آن شذره را به عنوان بحث‌های هستی‌شناختی دیدگاه‌های اجتماعی و اقتصادی وی قرار دهند.

وضعیت اجتماعی و اقتصادی عصر آیت‌الله شاه‌آبادی رحمته‌الله علیه

وی در کتاب *شذرات المعارف* وضعیت اجتماعی و اقتصادی عصر خود را چنین گزارش می‌کند: مملکت اسلامی دچار انواع مفسد و امراض مزمن و مهلک شده است. به لحاظ اقتصادی با اینکه علم و عمل به آن، دو ابزاری است که برای پیشرفت اقتصادی و صنعتی ضروری است؛ اما به علت دور بودن جامعه کنونی ما از این دو ابزار پیشرفت، وضعیت اقتصادی و معیشت جامعه ما وخیم است (شاه‌آبادی، ۱۳۸۰، ص ۳ به بعد).

برخی افراد غافل و نادان را مشاهده می‌کنیم از اینکه از صنایع دشمن استفاده می‌کنند، تشکر می‌کنند و مدعی هستند که خداوند متعال ﷻ آنان را خر و حمال ما قرار داده است؛ در حالی که اگر در وضعیت اقتصادی و صنعتی جامعه خود دقت کنیم و قضاوت منصفانه داشته باشیم، می‌فهمیم که خر و حمال کسی است که یک من پنبه را شش قران به دشمن می‌دهد و همان را به ششصد قران یا بیشتر از وی می‌خرد. جامعه ما به جهت عدم استفاده از علم و عمل به آن، مورد خشم و انتقام خداوند متعال ﷻ قرار گرفته و مصداق «خَسِرَ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةَ» (حج: ۱۱) شده است؛ بنابراین باید به درگاه الاهی استغفار برده و عرض کنیم: «پرودگارا ما بر خویشتن ستم کردیم و به خطاهای خود اقرار می‌کنیم و اگر تو ما را نبخشی و به ما رحم نکنی، به طور مسلم از زیانکاران خواهیم بود» پس باید از بی‌غیرتی بیرون بیاییم و به مصداق این آیه‌های «جَاهِدِ الْكُفَّارَ وَالْمُنَافِقِينَ وَاغْلُظْ عَلَيْهِمْ» (توبه: ۷۳) و «وَأَقْتُلُوهُمْ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ» (نساء: ۹) به جنگ اقتصادی دشمنان برویم (شاه‌آبادی، ۱۳۸۰، ص ۲۰).

ملاحظه‌ها

۱. نخستین گام حرکت آیت‌الله شاه‌آبادی رحمته‌الله علیه به سمت یک الگوی اقتصادی، آسیب‌شناسی اقتصاد ایران است. اگر انسان وضعیت موجود را درست نشناسد، نمی‌تواند حرکت صحیحی را به سمت وضعیت مطلوب داشته باشد. این نوع برخورد با مسائل اقتصادی به طور کامل حرکت منطقی و عاقلانه است.
۲. تحلیل وی نشان می‌دهد که جامعه ایران همیشه مورد طمع دشمنان اسلام بوده است. دشمنان ایران و اندیشه‌های پلید و تبلیغات آنان سهم بزرگی در پدیدآمدن گرفتاری و مشکل‌ها برای مردم ایران داشته است.

۳. تحلیل وی از وضعیت صنعت، واردات و صادرات، خام‌فروشی و آثار مخرب آن بر وضعیت اقتصادی ایران و فاصله‌داشتن جامعه ایران از دانش روز، حاکی از توانایی بالای وی در تحلیل مسائل اقتصادی کشور ایران و جوامع اسلامی است.
۴. از نوشتارشان آشکار است که مقصود وی از علم، فقط علوم اسلامی نیست؛ بلکه شامل دانش فنی است که با تحصیل آن، جامعه اسلامی می‌تواند رشد علمی پیدا کند و خود را از وابستگی نجات دهد.

علت مفسده‌های اقتصادی و اجتماعی

آیت‌الله شاه‌آبادی علت مفسد اقتصادی و اجتماعی را به تفصیل بررسی می‌کند که به اهم آنها اشاره می‌شود:

۱. بسنده کردن به اسلام انفرادی: این امر باعث شده تا مسلمانان میدان امر به معروف و نهی از منکر را ترک کنند و تبلیغات برای اسلام را نادیده بگیرند؛ در حالی که قرآن کریم در اسلام انفرادی منحصر نیست. قرآن کریم نمی‌فرماید به تنهایی نماز بخوان؛ بلکه افزون بر آن، تولید نمازگزار و اقامه نماز را از مسلمانان می‌خواهد.
۲. مغرور شدن مسلمانان به شفاعت: این امر سرچشمه ارتکاب انواع مفسده‌ها و رذیلت‌های اخلاقی و گناهان کبیره شده است. شدت این غرور به حدی رسیده است که برخی افتخار به آن مفسده‌ها می‌کنند؛ در حالی غرور به حقانیت اسلام و شفاعت باعث محروم شدن از هر دوی آنها می‌شود.
۳. ناامیدی از دست‌یابی به زندگی سعادت‌مندانه دینی و دنیایی: این در حالی است که عالم دنیا برای تحصیل سعادت دینی و دنیایی است.
۴. تفرقه بین مسلمانان و پاره شدن ریسمان برادری بین آنان که سبب اضمحلال دین و دنیای مسلمانان شده است؛ هر چه تفرقه بیشتر شود، انحلال و نابودی مسلمانان شدت می‌یابد.
۵. نداشتن بیت‌المال و مرکزیت مالی: چون جریان‌یافتن حیات اسلام در دنیا به نیروی انسانی و امکانات اقتصادی و مالی نیازمند است. به همین جهت خداوند متعال ﷻ حقوق مالی مانند زکات را برای اداره اساس اسلام واجب کرده است.

۶. علت العلل تمام این مفسده‌ها جهل مسلمانان به امور اجتماعی و اقتصادی اسلام است. اگر مسلمانان اسلام را درست می‌شناختند و به آن عمل می‌کردند، جامعه اسلامی دچار این همه مفسده نمی‌شد (شاه‌آبادی، ۱۳۸۰، ص ۴).

آیت‌الله شاه‌آبادی رحمته‌الله‌علیه باور دارد که برای حل مشکل اقتصادی جامعه اسلامی باید الگوی اقتصادی متناسب با آموزه‌های اسلامی را مبتنی بر مبانی هستی‌شناختی و ارزش‌شناختی استخراج و طراحی کرد و همه مسلمانان در درون چنین ساختاری با کوشش اقتصادی درصدد رفع مشکل‌های اقتصادی برآیند؛ بنابراین، مبانی هستی‌شناختی ساختار اقتصادی و اجتماعی خود را مبتنی بر فطرت و توحید قرار داده و آن را تبیین می‌کند. در ادامه مبانی هستی‌شناختی الگوی اقتصادی به اختصار بیان می‌شود:

فطرت و توحید، مبانی هستی‌شناختی الگوی اقتصادی

انسان به مقتضای آیه سی سوره شریفه روم «فِطْرَةَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا»: با همان سرشتی که خداوند متعال جل جلاله مردم را بر آن آفریده» بر فطرت الاهی آفریده شده است (شاه‌آبادی، ۱۳۸۰، ص ۱۸). امر فطری چیزی است که خداوند متعال جل جلاله به انسان عنایت می‌کند و بشر آن را از راه آموزش فرا نمی‌گیرد؛ بلکه از لوازم ذاتی وجود انسان است؛ مانند علاقه مادر به فرزند، ارزش طلبی، زیبایی طلبی و کمال خواهی. از آنجایی که فطرت را خداوند متعال جل جلاله به انسان عنایت کرده است، در قرآن کریم تعبیر به «فطرة الله» آمده است (شاه‌آبادی، ۱۳۸۶، ص ۲۱-۲۲). مراد از فطرت الاهی، علم و عشق است؛ یعنی خداوند متعال جل جلاله عالم است به ذات خود و نیز سرانجام عشق و ابتهاج به ذات خود است (همان، ص ۲۹)؛ بنابراین وقتی انسان مفضول به فطرت الاهی است؛ یعنی انسان عالم به خداوند متعال جل جلاله و عاشقش است. به همین جهت خداوند متعال جل جلاله می‌فرماید: «فِطْرَةَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا». به همین جهت معصوم علیه‌السلام فرموده است: «خَلَقَ اللَّهُ آدَمَ عَلَى صُورَتِهِ»: خداوند متعال جل جلاله انسان را بر صورت خود آفریده است (شیخ صدوق، ۱۳۹۸ق، ص ۱۵۳، ح ۱۱ / مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۴، ح ۱، ص ۱۱ و ج ۴، ح ۱۵، ص ۱۳)؛ یعنی انسان عالم به خداوند متعال جل جلاله است و می‌فهمد که وی خیر و کمال محض و خالق جهان هستی است. این درک و علم انسان به خداوند متعال جل جلاله، همان توحید افعالی است. انسان به چنین وجودی در فطرت عشق می‌ورزد و برای رسیدن به وی حرکت می‌کند و

مطیعش می‌شود؛ چنین انسانی در تمام عرصه‌ها، رفتارها و روابط خود را به‌گونه‌ای تنظیم می‌کند تا چارچوب حرکتش به سمت خیر و کمال مطلق یعنی خداوند متعال ﷻ باشد. این عشق انسان به خداوند متعال ﷻ همان توحید عملی و عبادی انسان است (شاه‌آبادی، ۱۳۸۶، ص ۴۷-۴۱). در روایت‌های فراوانی چنین فطرتی را توحید نامیده‌اند (همان، ص ۱۳۱-۱۳۰).

از آنجایی که عاشق (انسان) باید به معشوق (خداوند متعال ﷻ) برسد، باید به سمت وی حرکت کند، به همین جهت خطاب «أَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ»: چهره‌ات را به سوی دین قرار بده» متوجه انسان می‌شود. منظور از وجه در اینجا وجه و صورت ظاهر نیست؛ بلکه وجه قلب است. این معنا همان توحید عملی انسان است (همان، ۱۳۱-۱۲۶).

وی در نوشته‌های خود مبنای سکولار و نگاه طبیعت‌گرایی الگوهای اقتصادی غربی و شرقی مبتنی بر آن و آثار مترتب بر آنها را به شدت نفی و نقد می‌کند و باور دارد که اگر فعالیت‌ها و الگوی اقتصادی براساس مبانی سکولار و احکام طبیعی تأسیس شوند، رفتارهای اقتصادی براساس قهر و غلبه هر فردی نسبت به دیگری شکل خواهد گرفت. نتیجه چنین وضعیتی، تراحم منافع افراد را به دنبال دارد که سرانجام اقلیت توانمند بر اکثریت افراد جامعه غلبه اقتصادی پیدا می‌کند و فقر در جامعه پایدار می‌ماند و باعث نابودی فقیر می‌شود. وی چنین فرایندی را نتیجه منطقی مبانی سکولار، احکام و قوانین طبیعی آن می‌داند که در عمل تابع قانون «الْحُكْمُ لِمَنْ غَلَبَ»: حاکمیت برای شخص مسلط می‌باشد که ملاک رفتار حیوانات درنده است. این نوع مبانی، قوانین و احکام باعث انحراف جامعه اسلامی به سمت مسلک‌های منحرف مانند کمونیسم می‌شود (شاه‌آبادی، ۱۳۸۰، ص ۳۳).

ملاحظه‌ها

۱. آیت‌الله شاه‌آبادی ﷻ فقیه‌ای برجسته و دارای نوشته‌های فقهی فراوانی است و به نقش و کارکردهای فقه در جامعه آگاه بوده است. همچنین وی به روش امضا در باب معامله‌ها و امور اقتصادی آگاهی داشت و عدم مغایرت رفتارها، روابط عرف و عقلای دنیا در عرصه اقتصادی با احکام اسلامی را کافی در مجاز و مباح بودن آنها می‌دانست؛ بنابراین وی می‌توانست به روشی که هم‌اکنون شورای نگهبان عمل می‌کند، بسنده کند و به الگوی اقتصادی منسوب به اسلام برسد. همچنین می‌توانست از روش اکتشاف شهید سیدمحمدباقر

صدر^{علیه السلام} - حرکت از روبنا به زیربنا- استفاده کند و با کنار هم قراردادن احکام فقهی مستنبط خود و فقیهان دیگر درباره معامله‌ها و مسائل اقتصاد اسلامی، به قواعد اساسی در عرصه اقتصادی دست یابد و براساس آن، الگوی اقتصادی خود را در سطح ملی طراحی کند؛ اما وی این کار را انجام نداد و از روش تکوین و ابداع - حرکت از زیربنا به روبنا- استفاده کرد؛ البته آیت‌الله شاه‌آبادی^{علیه السلام} پس از استخراج الگوی اقتصادی از روش بیان‌شده، آن را بر اساس فقه متشکل اسلامی تحلیل می‌کند. این تحلیل نیز بر اساس قواعد موجود فقهی مبتنی بر روش امضا است؛ اما به نظر می‌رسد مطابقت محصول این روش با حقیقت اسلامی به مراتب بیشتر باشد؛ چون الگوی وی به طور مستقیم از مبانی اسلامی استخراج شده است. تبیین تمام بُعدهای روش وی برای استخراج الگوی اقتصادی اسلامی، نیازمند نوشتار مفصلی است؛ اما در اینجا فقط به چند نکته اشاره می‌شود:

الف) هدف‌های فعالان اقتصادی براساس مبانی هستی‌شناختی و نیز ارزش‌شناختی شکل می‌گیرد. مبتنی بر مبانی و هدف‌ها، رفتارها و روابط اقتصادی هدفمند در عرصه اقتصادی شکل می‌گیرند؛ سپس الگوی اقتصادی و نیز نهادهای اقتصادی مانند نهادهای مالی، پولی و سرمایه‌ای مبتنی بر رفتارها و روابط هدفمند در اقتصاد تأسیس می‌شوند تا فعالان اقتصادی در درون چنین الگویی از ظرفیت آن نهادها برای وصول به هدف‌های خود استفاده کنند؛ بنابراین اگر مبانی یک الگوی اقتصادی، سکولار و انسان‌محوری باشد، هدف‌ها، رفتارها و روابط اقتصادی، بخش‌ها و نهادهای اقتصادی شکل‌گرفته در آن الگو، متفاوت از الگوی اقتصادی مبتنی بر خدامحوری و توحید افعالی و عملی خواهد شد. در فرایند بیان‌شده در هر دو نوع الگو، کارکرد فقه فقط تعیین احکام وضعی و تکلیفی رفتارها و روابط اقتصادی شکل‌گرفته است. رفتارها و روابط اقتصادی مبتنی بر مبانی انسان‌محوری وقتی بر اساس احکام فقهی و روش عدم مغایرت تحلیل شوند و احکام وضعی و تکلیفی آنها مشخص شود، الگوی حاصل را می‌توان یک الگوی مجاز و اجرایی دانست؛ اما به عنوان الگوی اقتصادی جامع اسلامی شمرده نمی‌شود. الگوی اقتصادی جامع اسلامی، الگویی است که منطبق بر مبانی هستی‌شناختی و ارزش‌شناختی اسلامی باشد. بسیاری از احکام فقهی از اصول عملیه و ظنون استنباط شده‌اند و احتمال واقع‌نمایی آنها فراوان نیست؛ در نتیجه الگوی اقتصادی حاصل نیز احتمال انطباق با مبانی و هدف‌های اقتصادی اسلامی و واقع‌نمایی کمی دارد؛ اما اگر الگوی اقتصادی براساس مبانی هستی‌شناختی و

ارزش شناختی قطعی اسلامی استخراج شود، احتمال واقع‌نمایی آن بسیار بالاست.*
 ب) آیت‌الله شاه‌آبادی^ع هرگز نمی‌تواند مخالف با روش امضا و کفایت عدم مغایرت در باب معامله‌ها و امور اقتصادی باشد؛ اما به رغم آن در استخراج الگوی اقتصادی از مبانی اسلامی استفاده کرده است. به نظر می‌رسد وی روش عدم مغایرت موجود را در رفتارها و روابط فردی اقتصادی کافی بداند؛ اما شاید این روش را به جهت آثار و کارکردهای خاصی که دارد، برای طراحی یک الگوی اقتصادی در سطح ملی کافی نمی‌داند.

۲. آیت‌الله شهید صدر^ع بعد از چند دهه از ارائه دیدگاه‌های اقتصادی آیت‌الله شاه‌آبادی^ع، دیدگاه‌های اقتصادی خود را ارائه داده است؛ اما در نوشته‌های وی هیچ نشانی از دیدگاه‌های آیت‌الله شاه‌آبادی^ع و روش وی وجود ندارد. در ظاهر این امر به جهت عدم دستیابی به نظرهای وی بوده است. در غیر این صورت یا آن را می‌پذیرفت یا مورد نقد و بررسی قرار می‌داد. به هر حال بررسی تطبیقی دیدگاه‌های اقتصادی این دو اندیشه‌مند اسلامی در مجال دیگری انجام خواهد شد.

۳. آیت‌الله شاه‌آبادی^ع اساس هستی‌شناختی خود را بر فطرت که همان توحید افعالی و عملی باشد، بنیان نهاد و توحید افعالی و عملی را مبنای هستی‌شناختی الگوی اقتصادی خود قرار داده است. با توجه به توحید عملی، انسان مسلمان در عمل، هر نوع جهت‌گیری عملی، تعیین هدف‌ها و مطلوب را باید به سمت یگانه‌شدن در راه اراده الهی قرار دهد. در حقیقت این نوع یگانه‌شدن، توحید عبادی و عملی است. توحید عملی در تمام عرصه‌های فردی، اجتماعی و اقتصادی باید نمود پیدا کند. انسان بعد از توحید نظری، در عمل باید موحد باشد و تمام اعمال، اراده و خواست خود را هم‌سو با خواست و اراده الهی کند. در عمل چیزی غیر از خداوند متعال^{عزوجل} را نخواهد. این سخن پیامبر اکرم^{صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم} «قولوا لا اله الا الله تفلحوا» دستور به توحید عملی در تمام عرصه‌های زندگی است؛ بنابراین عرصه اقتصادی باید به گونه‌ای باشد تا بستر توحید عملی برای عموم مردم فراهم باشد. بر این اساس آیت‌الله شاه‌آبادی^ع سعادت اخروی و دنیوی جامعه اسلامی را در گروه وحدت و اخوت اسلامی

*. به نظر می‌رسد یکی از علل اصلی مشکل‌های اقتصادی کشور ما استفاده از روش عدم مغایرتی است که شورای نگهبان در امضای رفتارها و روابط و نیز نهادهای اقتصادی نظام سرمایه‌داری در پیش گرفته است، می‌باشد؛ البته این مطالب نیازمند بررسی‌های علمی فراوانی است.

می‌داند. وی وحدت و اخوت اسلامی را فقط چارچوب مورد قبول حرکت اجتماعی و اقتصادی مبتنی بر توحید افعالی و عملی معرفی می‌کند و به بررسی تفصیلی آن می‌پردازد.

وحدت و اخوت اسلامی؛ چارچوب حرکت اقتصادی

آیت‌الله شاه‌آبادی رحمته‌الله علیه چارچوب حرکت اقتصادی را با ذکر آیه‌ای از قرآن کریم که در آن به وحدت اسلامی تأکید شده آغاز می‌کند:

«وَأَعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا وَاذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ كُنْتُمْ أَعْدَاءً فَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهِ إِخْوَانًا» (آل عمران: ۱۰۳): و همگی به ریسمان خداوند متعال ﷻ چنگ زنید

و پراکنده نشوید و نعمت خداوند متعال ﷻ را بر خود یاد کنید. آن‌گاه که دشمنان یکدیگر

بودید، پس میان دل‌های شما الفت انداخت تا به لطف وی برادران هم شدید.

پیامبر اکرم ﷺ در حدیث ثقلین فرمود: «لنی تارک فیکم الثقلین کتاب الله و عترتی لن یفترقا حتی

یردا علی الحوض»: من دو چیز گران‌بها را برای شما گذاشته‌ام: کتاب خدا و عترتم را که اهل بیت

من هستند و این دو هرگز از یکدیگر جدا نمی‌شوند تا در حوض کوثر بر من وارد شوند.

براساس این حدیث، برای تحقق آیین اسلام در عرصه‌های اجتماعی و اقتصادی لازم

است تا حکومت در چارچوب دو امر محقق شود که عبارت هستند از: الف) اختصاص

حکومت مطلقه به لحاظ محتوا به قرآن کریم؛ ب) اختصاص ولایت به مقام مقدس

حضرت صاحب العصر و الزمان ﷺ. لازمه دستیابی به این دو امر بزرگ، استحکام

روابط مذهبی است. استحکام روابط مذهبی محقق نمی‌شود مگر اینکه افراد با تقوا، منزّه و

باورمند به اسلام اجتماعی، فداکارانه عهده‌دار حکومت اسلامی شوند.

سپس آیت‌الله شاه‌آبادی رحمته‌الله علیه برای حکومت چهارده وظیفه می‌شمارد که وظیفه پنجم تا

هشتم و نیز چهاردهم به طور مستقیم وظیفه اقتصادی است که به آنها اشاره می‌شود:

۱. اقتصاد در امر معیشت و ترک امور مضر؛

۲. تأسیس شرکتی بر اساس قواعد علمی جهت پیشرفت تجارت مشروع، صنایع، زراعت،

ترویج لباس‌های تولیدشده کشور اسلامی.

۳. پدیدساختن مؤسسه‌های متمکن برای دادن قرض الحسنه و مسدودکردن ربا که باعث

نابودی دین و دنیای مردم می‌شود.

۴. پدیدساختن مشاغل مشروع برای افراد بیکار و فراهم کردن وسایل کمک به فقیران.

۵. تشکیل بیت‌المال از زکات، خمس و غیر آن دو براساس قواعدی که بر پایه مصالح اسلامی با ملاحظه‌الاهم فالاهم (شاه‌آبادی، ۱۳۸۰، ص ۱۰-۶).

وی برای تشکیل حکومت و پدیدساختن اجتماعات اسلامی جهت رفع مشکل‌های جامعه اسلامی باور دارد که باید براساس سیاست اسلامی عِدّه و عُدّه عمل کرد. در حقیقت این دو سیاست به عنوان راهبرد اسلامی حرکت اقتصادی هستند.

سیاست عِدّه و عُدّه؛ راهبرد اسلامی حرکت اقتصادی

مهم‌ترین سیاست‌ها برای رسیدن به هدف‌های عالی اسلامی در تمام عرصه‌ها از جمله عرصه اقتصادی دو چیز است: الف) سیاست تحصیل عِدّه (نیروی انسانی هم‌فکر و متحد)؛ ب) سیاست فراهم کردن عُدّه (امکانات اقتصادی، مالی و تشکیلاتی). چون اسلام به دنبال تأمین مصلحت‌ها و دفع مفسده‌های نوعی است؛ بنابراین سیاست تحصیل عِدّه بر سیاست فراهم کردن عُدّه مقدم است (شاه‌آبادی، ۱۳۸۰، ص ۱۴). آن‌گاه به بررسی تفصیلی هر یک از این دو سیاست می‌پردازد که به اختصار توضیح داده می‌شوند:

سیاست عِدّه (تأمین نیروی انسانی هم‌فکر و متحد)

تحصیل عِدّه ممکن نیست؛ مگر به اخوت و برادری اسلامی. حقیقت اخوت اسلامی براساس آیه ۱۰۳ سوره آل‌عمران، الفت و ارتباط قلوب مؤمنان به همدیگر است؛ همان‌طور که در روایت‌ها داریم برادر مسلمان کسی است که «أَنْ يُحِبَّ لَهُ مِنَ الْخَيْرِ مَا يُحِبُّ لِنَفْسِهِ وَ يَكْرَهُ لَهُ مَا يَكْرَهُ لِنَفْسِهِ»: آنچه را برای خودش می‌خواهد برای برادرش نیز بخواهد و آنچه را برای خود نمی‌پسندد، برای برادرش نیز نپسندد». آیت‌الله شاه‌آبادی رحمته‌الله‌علیه با استناد به برخی روایت‌ها باور دارد اخوت چهار رکن دارد که عبارت هستند از:

۱. وفاق و یکرویی: به وسیله این صفت مؤمنان با هم انس می‌گیرند.
۲. اتحاد و یگانگی: با تحقق این صفت مؤمنان به تکمیل هم، رفع جهل و نقص از یکدیگر می‌کنند.
۳. تواضع و فروتنی: فروتنی و تواضع باعث آن است که در جامعه اسلامی مؤمنان یکدیگر را عزیز بدانند.
۴. فتوت و جوانمردی: با تحقق این صفت در جامعه اسلامی، مؤمنان به هم کمک و مساعدت می‌کنند (شاه‌آبادی، ۱۳۸۰، صص ۱۷-۱۵ و ۲۶).

آن‌گاه وی روایتی را از پیامبر اکرم ﷺ نقل می‌کند که در آن روایت حضرت سی حق را که هر مسلمانی را بر عهده برادر مسلمان خود دارد، می‌شمارد و می‌فرماید: «ذمه مسلمان بری نمی‌شود؛ مگر به ادای آن حقوق یا به عفو از آنها»؛ سپس ارتباط این حقوق را با ارکان اخوت تبیین می‌کند (شاه‌آبادی، ۱۳۸۰، ص ۶۶-۶۷).

ملاحظه‌ها

۱. جمع‌بندی نظرهای آیت‌الله شاه‌آبادی ﷺ درباره ارزش‌های اخلاقی را می‌توان چنین گزارش کرد: محور ارزش‌های اخلاقی در عرصه اقتصادی اخوت است. وی با تکیه بر روایت پیامبر اکرم ﷺ بسیاری از ارزش‌های اخلاقی را ذیل اخوت تعریف می‌کند. اخوت را مانند نخ تسبیح می‌داند که به وسیله آن همه مسلمانان به هم پیوند می‌خورند. در حقیقت اخوت به عنوان نخ تسبیح، تمام رفتارها و روابط اقتصادی را به هم پیوند می‌دهد؛ بنابراین اخوت را از احکام سیاسی الهی می‌داند؛ در نتیجه، کارکرد اخلاق اسلامی را یک نوع کارکرد فردی نمی‌داند؛ بلکه باور دارد که قرآن کریم به عنوان منبع اصلی معارف اسلامی با اسلام انفرادی تناسبی ندارد. وی با نهادهای اقتصادی‌ای که مبتنی بر اصالت فرد باشند، مانند بانک‌ها به شدت مخالفت می‌کند و آنها را سرچشمه خیانت و تضییع حقوق مردم می‌داند و مدعی تأسیس نهادهای اقتصادی جدیدی براساس مبانی اسلامی است.

وی در آسیب‌شناسی‌ای که از وضعیت اقتصادی عصر خود ارائه می‌دهد، مدعی است که ربا در رفتارها و روابط اقتصادی شیوع پیدا کرده بود. چنین پدیده‌ای را از آثار نظام سرمایه‌داری اجنبی معرفی کرده بود. نرخ بهره - ربا- در نظام اقتصادی سرمایه‌داری عنصری است که در تمام بازارها، روابط و رفتارهای اقتصادی به عنوان یک عنصر درون‌زا، تنظیم‌کننده بسیاری از رفتارها و روابط اقتصادی و تعیین‌کننده بسیاری از تصمیم‌های اقتصادی است. به همین جهت آن را نظام اقتصادی ربوی نیز می‌نامند؛ یعنی در نظام سرمایه‌داری ربوی، ربا به عنوان نخ تسبیح در رفتارها و روابط اقتصادی عمل می‌کند. وی باور دارد که آن نخ تسبیح در نظام اقتصادی اسلام، اخوت است.

۲. نکته مهم آن است که ارزش‌های اخلاقی برخلاف احکام فقهی الزام‌آور نیستند؛ بنابراین چگونه آیت‌الله شاه‌آبادی ﷺ می‌خواهد الگوی اقتصادی خود را در سطح ملی براساس ارزش‌های اخلاقی با محوریت اخوت اسلامی استخراج کند؛ به‌گونه‌ای که اخوت اسلامی مانند

نخ تسبیح در رفتارها و روابط اقتصادی در درون این الگو عمل کند؟ به عبارت دیگر چه تضمینی برای تداوم چنین الگوی اقتصادی با توجه به ماهیت ارزش‌های اخلاقی وجود دارد؟ وی به مطلب پیش‌گفته توجه داشته است؛ چنان‌که در ادامه بیان خواهد شد، باور دارد که پس از استخراج الگوی اقتصادی براساس مبانی هستی‌شناختی و ارزش‌شناختی اسلامی، تمام افرادی که قصد فعالیت اقتصادی در این الگوی اقتصادی را دارند باید تمام شرایط عضویت و فعالیت اقتصادی را با عقد خارج لازم ملتزم شوند؛ به این ترتیب، رعایت ارزش‌های اخلاقی در درون الگوی اقتصادی مورد نظر وی به امر الزامی تبدیل می‌شود. به این ترتیب کارکرد ارزش‌های اخلاقی در عرصه اقتصادی اعتماد و اطمینان بالایی خواهد داشت.

شایان توجه است که چهار نوع رویکرد برای کارکرد ارزش‌های اخلاقی می‌تواند وجود داشته باشد که در ادامه اشاره می‌شود؛ اما پیش اشاره لازم است بیان شود که نویسنده مقاله این نوع کارکردها را در نوشته‌ای ندیده است تا این مطلب را مستند کند؛ بلکه این امر برداشت وی است و در آینده نزدیک با مستندهای کافی به بررسی و تحلیل این کارکردها در نوشته مستقلی می‌پردازد:

الف) کارکرد فردی غیرالزامی: ارزش‌های اخلاقی اسلامی، در رفتارها و روابط اقتصادی می‌توانند کارکرد ویژه‌ای در رفع فقر و تأمین رفاه عمومی داشته باشند. به بیان اقتصادی ارزش‌های اخلاقی ظرفیت لازم کارکردی مانند دست‌نمائی در رفتارها و روابط اقتصادی را دارند. به رغم این امر، ارزش‌های اخلاقی در ماهیت امور غیرالزامی هستند؛ بنابراین، در عرصه اقتصادی فعالان اقتصادی حق دارند، در چارچوب اصل رفتاری رقابت به دنبال منافع شخصی خود باشند؛ بلکه نظام اقتصادی برای رسیدن به رشد و بالندگی اقتصادی پایدار باید به گونه‌ای طراحی و اجرا شود تا بستر دعوت فعالان اقتصادی به منافع شخصی در درون نظام فراهم شود؛ اما از سوی دیگر، باید به فعالان اقتصادی توصیه شود که ارزش‌های اخلاقی را در رفتارها و روابط اقتصادی رعایت کنند؛ چون رعایت این ارزش‌های اخلاقی به رفع فقر کمک می‌کند. چنین اقدامی اگر از طرف فعالان اقتصادی انجام شود، باعث می‌شود تا تقاضای مؤثر از ناحیه فقیران برای کالاها و خدمات تولیدی افزایش یابد و اگر فعالان اقتصادی با قصد قربت ارزش‌های اخلاقی را رعایت کنند، پاداش معنوی نیز نصیب آنان می‌شود.

این نوع نگاه به کارکرد ارزش‌های اخلاقی در چارچوب آموزه‌های نظام سرمایه‌داری تعریف می‌شود. کم‌وبیش تمام مطالعه‌هایی که در عرصه اقتصاد اسلامی تا کنون درباره کارکرد ارزش‌های اخلاقی انجام شده، چنین نگاهی است. متأسفانه به رغم کوشش‌های فراوانی که درباره کارکرد ارزش‌های اخلاقی با این رویکرد انجام شده، شواهدی مبنی گسترش و کامیابی قابل ملاحظه کارکرد ارزش‌های اخلاقی در کشورهای سرمایه‌داری و نیز اسلامی مشاهده نمی‌شود.

ب) کارکردی الزامی حقوقی براساس مصالح عمومی: برخی محققان وقتی با کارکرد ناموفق ارزش‌های اخلاقی با رویکرد پیش‌گفته روبه‌رو شدند، رویکرد دیگری را برای کارکرد ارزش‌های اخلاقی مطرح کردند. در این رویکرد، ارزش‌های اخلاقی بر اساس مصالح، تبدیل به رویکرد حقوقی و الزامی می‌شود. حاکمیت اسلامی حق دارد بر اساس مصالح اقتصادی، ارزش‌های اخلاقی غیرالزامی را در قالب قوانین عمومی درآورد و همه مردم و نهادهای نظام را به رعایت آنها در رفتارها و روابط اقتصادی ملزم کند (مبلغی، [بی‌تا]، ش ۱۰).

ج) کارکرد الزامی در قالب عقد خارج لازم: آیت‌الله شاه‌آبادی رحمته‌الله‌علیه الگوی اقتصادی خود را مبتنی بر مبانی بینشی و ارزشی اسلامی طراحی کرد؛ اما به ماهیت غیرالزامی ارزش‌های اخلاقی توجه داشته است. به همین جهت باور دارد تمام افرادی که خواستار فعالیت اقتصادی در این الگو هستند باید تمام شرایط مبتنی بر ارزش‌های اخلاقی را با عقد خارج لازم بپذیرند. به این وسیله الگوی اقتصادی در جهت تحقق ارزش‌های اخلاقی در رفتارها و روابط اقتصادی عمل خواهد کرد. در نوشتار پیش‌رو در صدد تحلیل و بررسی این نوع کارکرد ارزش‌های اخلاقی در رفتارها و روابط اقتصادی نیستیم؛ اما لازم است اشاره شود که این اقدام آیت‌الله شاه‌آبادی رحمته‌الله‌علیه یک ابتکار بی‌نظیر بوده و می‌تواند کارکرد ارزش‌های اخلاقی را در عرصه اقتصادی از محجور بودن درآورد. هر چند وی کوشیده است تا الگوی اقتصادی خود را براساس مالکیت مشاعی و مبتنی بر قاعده «النماء للاصل» حفظ کند و همین امر الزام‌هایی را در درون الگو پدید می‌آورد که ممکن است در جهت پایداری الگو مشکل‌هایی را پدید آورد.

د) کارکرد درون‌نهادی: می‌توان مدل‌های را در درون یک الگوی اقتصادی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی استخراج کرد که ارزش‌های اخلاقی در رفتارها و روابط اقتصادی نهادینه شوند و کارکردهای گسترده و پایداری را برای همه فعالان اقتصادی؛ بلکه برای عموم مردم

داشته باشد. مدل‌های مردم‌سالاری اقتصادی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی که عضو محور هستند چنین ویژگی‌هایی دارند.

به هر حال در این مختصر لازم دیدیم برای نشان‌دادن اهمیت کار آیت‌الله شاه‌آبادی^{علیه‌السلام} اشاره‌ای به انواع کارکردهای ارزش‌های اخلاقی در رفتارها و روابط اقتصادی داشته باشیم و بحث تفصیلی انواع کارکردهای ارزش‌های اخلاقی در نوشتار مستقلاً ارائه خواهد شد.

سیاست عُدّه (فراهم کردن امکانات اقتصادی و مالی)

آیت‌الله شاه‌آبادی^{علیه‌السلام} نیازهای اقتصادی را با اولویت زیر بیان می‌کند:

۱. کشاورزی: کشاورزی و توسعه آن از امور اساسی اقتصادی جامعه است؛ به ویژه در ایران که سرزمینی گسترده با منابع فراوان آب، خاک و نیروی انسانی مستعد است باید کوشیده شود تا این نیاز اساسی در داخل ایران برآورده شود تا مردم با رفع نیازهای اساسی اقتصادی در پی امور دینی باشند.

۲. صنعت: صنعت نسبت به کشاورزی در اولویت دوم است؛ چون در صورت تزاحم بین صنعت و کشاورزی اگر کشاورزی در اولویت قرار نگیرد، دنیاطلبان ممکن است درباره معیشت مردم اختلال پدید آورند؛ در نتیجه جامعه اسلامی در معرض خطر قرار گیرد.

۳. تجارت خارجی: تجارت خارجی نسبت به کشاورزی و صنعت امر فرعی شمرده می‌شود؛ چون تجارت خارجی زمانی اتفاق می‌افتد که مازاد بر نیازهای کشاورزی و صنعتی در جامعه اتفاق بیافتد.

۴. امور مالی مانند قرض‌دادن: تأمین مالی فعالیت‌های اقتصادی از راه قرض‌الحسنه و امثال آن، امری ضروری است. به این ترتیب باید راه قرض ربوی را سد کرد.

پس از تمام اینها به بخشی از افراد جامعه که توان تأمین مخارج زندگی خود را ندارند و فقیر شمرده می‌شوند، به حکم عقل و شرع و نیز به حکم غیرت و رأفت که فطری بشر است باید کمک بلا عوض کرد؛ چون فقیران حق دارند تا معیشت آنان نیز تأمین شود؛ بلکه این امر به مقتضای عدالت اسلامی است؛ چون شریعت اسلامی بر عدالت و «اعطاء کلّ ذی حقّ حقّه» تشریح شده است. اگر فقیران تأمین نشوند، ممکن است حرکت‌های اجتماعی منفی به وسیله آنان پدید آید و سرچشمه هرج و مرج اجتماعی شوند. در این صورت ثروتمندان و اموال آنان نیز در امنیت نخواهند بود. به همین علت پیامبر اکرم^{صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم} فرموده است: «حَصِّنُوا اَمْوَالَكُمْ بِالصَّدَقَةِ»: اموال خود را با دادن صدقه محافظت کنید (شاه‌آبادی، ۱۳۸۰، ص ۴۰).

مطلب‌های پیش‌گفته نشان می‌دهد که آیت‌الله شاه‌آبادی رحمته‌الله‌علیه به طور کامل به مسائل اقتصادی عصر خود و بخش‌های مهم آن آشنایی کافی دارد. فعالیت‌های اقتصادی را به لحاظ داخلی به دو بخش کشاورزی و صنعت تقسیم می‌کند. در ظاهر بخش خدمات در عصر وی چندان قابل ملاحظه یا در اصل مطرح نبوده که به آن اشاره نکرده است.

تعاون و همیاری؛ یگانه راه کامیابی اقتصادی

آیت‌الله شاه‌آبادی رحمته‌الله‌علیه یگانه راه کامیابی جامعه اسلامی در عرصه‌های اقتصادی و تأمین نیازهای اقتصادی و مالی جامعه را تعاون و همیاری مسلمانان می‌داند. برای اثبات این امر به آیه‌ای از قرآن کریم تمسک می‌کند که خداوند متعال جل جلاله فرمود: «تعاونوا علی البرِّ و التقوی» (مائده: ۲). تعاون و همکاری به جهت آن است که؛ اولاً، انسان نیازهای فراوانی دارد؛ ثانیاً، به تنهایی نمی‌تواند نیازهای خود را برآورده کند؛ بنابراین، مسلمانان باید با تعاون و همکاری به رفع نیازهای خود اقدام کنند (شاه‌آبادی، ۱۳۸۰، ص ۳۵).

منظور آیت‌الله شاه‌آبادی رحمته‌الله‌علیه از تعاون به ضرورت اقتصاد تعاونی مصطلح نیست؛ بلکه اعم از آن است و آن را به عنوان یک روش فعالیت اقتصادی معرفی می‌کند. همچنین وی باور دارد که در تأسیس الگوی اقتصادی برای رفع نیازهای مردم باید بر اساس احکام عادلانه اسلامی عمل کرد تا مردم در درون چنین الگویی با هم تعاون و همکاری کنند و تراحم حقوق نیافتند و توزیع عادلانه ثروت و درآمد محقق شود؛ اما اگر فعالیت‌ها و الگوی اقتصادی بر اساس احکام طبیعی تأسیس شوند، باعث تراحم حقوق افراد می‌شود و سرانجام «الْحُكْمُ لِمَنْ غَلَبَ»: حکومت برای کسی است که مسلط شود، اتفاق خواهد افتاد. اگر تراحم حقوق اقتصادی اتفاق افتد، به دنبال آن حاکمیت اقتصادی در اختیار افراد ثروتمند قرار می‌گیرد. چنین امری ملاک رفتار حیوانات است. در چنین شرایطی نیازهای افراد فقیر تأمین نخواهد شد؛ بلکه بعث نابودی آنان یا باعث اعتراض‌های اجتماعی و انحراف جامعه اسلامی به سمت مسلک‌های منحرف غربی و شرقی مانند کمونیسم می‌شود (شاه‌آبادی، ۱۳۸۰، ص ۳۳).

ملاحظه‌ها

۱. آیت‌الله شاه‌آبادی رحمته‌الله‌علیه به صراحت الگوی اقتصادی مبتنی بر مبانی سکولار انسان‌محور و قوانین طبیعی مبتنی بر آن را در عمل تابع قانون «الحکم لمن غلب» می‌داند که براساس این

قانون فقط تعداد خاصی از افراد، ثروت و درآمدهای جامعه را در اختیار می‌گیرند. تعبیرهایی که تحلیل‌گران نظام اقتصادی سرمایه‌داری از اصل رفتاری رقابت دارند، شبیه آن چیزی است که وی بیان می‌کند. نظام اقتصادی سرمایه‌داری با جمع بین توحید در خالقیت و کفر در ربوبیت خداوند متعال ﷻ، اراده الاهی را به عنوان خاستگاه کشف و طراحی نظام اقتصادی الغا کرد و اراده انسان و انسان‌محوری را به عنوان خاستگاه کشف و طراحی نظام اقتصادی قرار داد. آن‌گاه به این نتیجه رسید که خواست و اراده انسان در عرصه اقتصادی، تأمین منافع مادی شخصی است و وی همه چیز را فقط برای خود می‌خواهد. باستیا (Frédéric Bastiat) یکی از بنیان‌گذاران جدی نظام سرمایه‌داری می‌گوید:

پروردگار توانا، انسان را دارای حس نفع‌طلبی آفریده که هر چیزی را برای خود و فقط برای خود بخواد. نفع شخصی همان محرک توانای بی‌همتایی است که ما را به پیشرفت و ازدیاد ثروت خود و در عین حال به کوشش برای تحصیل یک وضع انحصاری، برمی‌انگیزد (بدن، ۱۳۵۴، ص ۱۹۳).

بنابراین، مقصود از رقابت عبارت است از: «کوشش هر فعال اقتصادی برای محروم کردن دیگر فعال اقتصادی و به انحصار درآوردن منافع مادی‌ای که هدف مورد نظر هر دوی آنان است» (همان). در این فرایند کسانی که توان ماندن در بازار را ندارند، ورشکست شده، از گردونه رقابت خارج می‌شوند و فقط شایسته‌ها از جهت میزان سرمایه و قدرت اقتصادی در عرصه اقتصادی باقی می‌مانند (Schnitzer, 1999, p. 26). آیت‌الله شاه‌آبادی ﷻ چنین رفتاری را در عرصه اقتصادی، رفتار حیوانات درنده می‌داند که با روش چپاول ثروت و درآمد به قله ثروت و درآمد می‌رسند و اکثریت جامعه در فقر و تنگ‌دستی قرار می‌گیرند.

در درون الگوی اقتصادی آیت‌الله شاه‌آبادی ﷻ جایی برای اصل رفتاری رقابت وجود ندارد. وی مبتنی بر مبانی هستی‌شناختی اسلامی اصل رفتاری تعاون در درون الگو و رقابت با بیرون آن را یگانه اصل رفتاری اسلامی معرفی می‌کند. تعاون در درون الگو با توجه به مطلب پیش‌گفته وی آشکار است؛ اما رقابت با بیرون الگوی اقتصادی را در این بحث تصریح نمی‌کند؛ اما در بحث آسیب‌شناسی اقتصادی ایران و کشورهای اسلامی بیان کرد که باید به مصداق این آیه‌های: «جَاهِدِ الْكُفَّارَ وَالْمُنَافِقِينَ وَاغْلُظْ عَلَيْهِمْ» (توبه: ۷۳): با کافران و منافقان جهاد کن و بر آنان سخت بگیر و «وَأَقْتُلُوهُمْ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ» (نساء: ۹): هر کجا آنان را یافتید، بکشیدشان، به جنگ اقتصادی و صنعتی دشمنان برویم (شاه‌آبادی، ۱۳۸۰،

ص ۲۰). از این بیان وی که تعبیر کرد به جنگ اقتصادی کفار برویم به طور کامل آشکار است که فعالان اقتصادی در الگوی اقتصادی وی باید مانند کفار که کمر به نابودی اقتصادی ایران بستند، حق دارند مقابله به مثل کنند و به رقابت اقتصادی با آنان برخیزند.

۲. آیت‌الله شاه‌آبادی رحمته‌الله‌علیه نتیجه تمرکز ثروت و درآمد در جامعه را باعث نهادینه شدن فقر در جامعه می‌داند و باور دارد که این امر باعث نابودی و هلاکت فقیران می‌شود. وی چرا باور دارد که تمرکز ثروت و درآمد در جامعه فقر را نهادینه می‌کند؟

در عرصه اقتصادی اگر افزایش شکاف ثروت و درآمدی نهادینه شود، این امر به این معنا است که دائم فاصله بین فقیر و ثروتمند بیشتر می‌شود. براساس برخی نظریه‌های مصرف، سطح مصرف ثروتمندان جامعه روی سطح متوسط مصرف جامعه اثر می‌گذارد و دائم آن را به سطح بالا سوق می‌دهد. این امر باعث می‌شود تا خط فقر دائم به سمت بالا حرکت کند؛ بنابراین در چنین وضعیتی اقتصادی، فقر در جامعه نهادینه می‌شود و هرگز نمی‌توان فقر را ریشه‌کن کرد؛ هر چند با سیاست‌هایی آن را موقت می‌توان کنترل کرد (برانسون، ۱۳۷۳، ص ۳۴۴). وی باور دارد که آنچه اسلام برای جامعه و عموم مردم می‌خواهد توزیع عادلانه ثروت و درآمد است. این امر با توسعه مالکیت برای عموم جامعه براساس موازین و آموزه‌های اسلامی ممکن است.

آیت‌الله شاه‌آبادی رحمته‌الله‌علیه مبتنی بر مبانی بینشی، ارزشی، سیاست‌عده و عده براساس روش تعاون و همکاری، الگوی اقتصادی خاصی را پیشنهاد می‌دهد. وی الگوی اقتصادی را در سطح ملی طراحی می‌کند و در آن، بنگاه‌های تولیدی، توزیعی، پولی و سرمایه‌ای را نیز مورد توجه قرار می‌دهد. در ادامه بُعدهای الگوی اقتصادی وی توضیح داده می‌شود.

شرکت مخمس مدل اجرایی الگوی اقتصادی

آیت‌الله شاه‌آبادی رحمته‌الله‌علیه بُعدهای گوناگون شرکت مخمس را توضیح می‌دهد. تحلیل و بررسی بُعدهای آن، نوشتار مستقلی می‌طلبد؛ بنابراین به توضیح‌های وی بسنده می‌شود:

۱. اهمیت و اعتبار شرکت مخمس

راه رفع مشکل‌های اقتصادی و نیز دست‌یابی به هدف‌های بزرگ حکومت اسلامی، تأسیس «شرکت مخمس» است. این شرکت به این صورت تشکیل می‌شود که همه مردم باورمند و مرتبط با حاکمیت اسلامی یک قسمتی از دارایی خود را در چارچوب موازین اسلامی به این

شرکت می‌سپارند؛ بنابراین اعتبار این شرکت به آن جهت است که از ناحیه عموم و اجتماع مردم تأسیس می‌شود و در سطح ملی فعالیت می‌کند. همین امر با توجه به تشکیلاتی که ارائه می‌شود، مانع فساد است. در حالی که شرکت‌های دیگر مانند بانک‌های بزرگ دنیا که مبتنی بر اصالت فرد نهاده شده، سرچشمه خیانت و تضییع حقوق مردم می‌شوند.

۲. هدف شرکت مخمس

از خلال نوشته‌های آیت‌الله شاه‌آبادی رحمته‌الله‌علیه می‌توان این هدف‌ها را یافت که عبارت هستند از: گسترش عدالت و رفع فقر، پیشرفت بخش‌های اقتصادی (کشاورزی، صنعت و تجارت)، استقلال اقتصادی، مبارزه با رباخواری، تأمین مالی فعالیت‌های فرهنگی، کمک به تأمین مالی اداره امور مسلمانان، ترویج مصرف کالاهای ملی و پدیدساختن اشتغال و مبارزه با بیکاری.

۳. چگونگی توزیع سود

شرکت مخمس با دارایی مردم فعالیت اقتصادی انجام می‌دهد. در هر دوره بعد از فعالیت و کسب منافع مادی، هزینه‌های انجام‌شده را کسر کرده و منافع آن به پنج بخش تقسیم می‌شود. یک پنجم آن براساس قرار و قانون معینی به قرض‌الحسنه اختصاص می‌یابد، یک پنجم آن به عنوان واجب‌الاهی برای کمک و تبلیغ دین مقدس اسلام اختصاص داده می‌شود و سه پنجم باقیمانده، مال صاحب سرمایه است. وی حق دارد آن را دریافت یا از آن صرف نظر کند و جزو سرمایه و اندوخته شرکت قرار دهد. در ظاهر وجه تسمیه شرکت به شرکت مخمس به جهت چگونگی توزیع سود آن باشد.

۴. راه‌های تأمین سرمایه شرکت

شرکت می‌تواند از راه‌های زیر تأمین سرمایه کند:

۱. هر عضوی یک سوم سهم سود خود از شرکت را یک دفعه یا تدریجی وارد شرکت کند.
۲. اعضا به ثلث یا بعض مال خود وصیت کنند تا وارد شرکت کنند.
۳. اوقاف جدید باید به این صورت باشد که بعد از مصرف‌های مربوط به موقوفه و حق تولیت، باقی منافع حاصل به قرض‌الحسنه و تبلیغ اساس مقدس اسلام بر اساس قاعده «الاهم فالاهم» اختصاص پیدا کند.
۴. همه مردم حتی فقیران نیز یک دهم مخارج روزانه خود را صرف نظر کرده و به شرکت اختصاص دهند.

۵. پول‌های روزانه‌ای که مردم به فرزندان خود می‌دهند و بیهوده مصرف می‌شود، در صندوقی جمع‌آوری کرده و به اسم آنان در شرکت سرمایه‌گذاری کنند و تا شرکت مورد رغبت بچه‌ها نیز شود.

۵. امور مربوط به اصل شرکت

امور مربوط به اصل شرکت عبارت هستند از:

۱. رئیس ناحیه مقدسه اسلامی* (رئیس حاکمیت اسلامی یا ولی فقیه) ضامن وجوهی است که مردم به این شرکت می‌سپارند.
۲. رئیس شرکت (ولی فقیه) وکالت تامه از ناحیه هر یک از شریکان دارد.
۳. در صورتی که یکی از شریکان فوت کند، هیئت مدیره نسبت به دو قسم سود که به صورت کمک و قرض‌الحسنه در می‌آید، وصی شمرده می‌شود. اگر ورثه شریکی که فوت کرده صغیر باشد، هیئت مدیره، قیوم صغیر است؛ اما اگر ورثه صغیر نباشد، قیوم اموال خود ورثه هستند؛ اما تقسیم و تعیین اموال با هیئت مدیره است.
۴. باید تمام امور شرکت با اطلاع و تصویب هیئت مدیره (رئیس) باشد.
۵. تمام حقوقی که به شرکت تعلق می‌گیرد مانند سهم امام^ع، سهم سادات، زکات و نیز درآمدهای حاصل از اعانه شریکان، بیت‌المال شمرده می‌شوند و زیر نظر مجتهد عادل (رئیس شرکت) برای ترویج اسلام مورد استفاده قرار می‌گیرند.
۶. سهم‌الشرکه هر فردی ماهانه یک قران است. هر یک از شریکان می‌توانند بیش از یک سهم ماهانه داشته باشند یا برای فرزندان و اطرافیان خود نیز سهامی داشته باشند که به نام آنان یا خودش قبوض سهام دریافت کنند.
۷. قبض‌های ماهانه به ازای وجوه ماهانه به امضای امین شرکت است؛ اما در پایان سال قبض‌ها سهام یکپارچه می‌شود و با امضای امین شرکت و مهر حاکم اسلامی به شریکان داده می‌شوند.
۸. رئیس حاکمیت اسلامی در هر عصری باید با تصدیق و تأیید اهل خبره، مجتهد عادل باشد.
۹. رئیس می‌تواند در اموری که تعیین می‌کند، برای خود نایب قرار دهد.

---

* در نوشته‌های آیت‌الله شاه‌آبادی^ع عبارت ناحیه مقدسه اسلام فراوان استفاده شده است. وقتی در عبارت‌های وی دقت شود، به نظر می‌رسد مقصودشان از این عبارت حاکمیت اسلامی باشد و منظور از رئیس ناحیه مقدسه اسلامی، حاکم اسلامی یا ولی فقیه است.

۶. شرایط امین شرکت (مدیر عامل) و چگونگی انتخاب آن

شرایط امین شرکت (مدیر عامل) و چگونگی انتخابش به صورت زیر است:

۱. دست‌کم صد نفر وی را امین بدانند و انتخابش کنند.
۲. امین و تمام افراد مهم که تحت ریاست امین شرکت هستند باید به تصویب رئیس حکومت (ولی فقیه در هر عصری برسد) و بدون تصویب وی رسمیت نخواهد داشت.
۳. امین و افراد تابع وی باید قسم بخورند که خیانت در امانت نکنند.
۴. ورقی که رسمی بودن امین و افراد تابع وی را نشان می‌دهد باید امضای شریکان و مهر ولی فقیه را داشته باشد.
۵. امین شرکت با اثبات خیانت یا عدم لیاقت عزل می‌شود.
۶. امین بدون مشورت عده‌ای از عقلا نباید معامله‌های بزرگ انجام دهد؛ وگرنه ضامن خواهد بود.
۷. معامله‌ها باید نقدی باشد. معامله‌های نسبه فقط با نهایت دقت و مشورت تعداد فراوانی از عقلائی شریکان ممکن است.
۸. با هر یک از شریکان به مقدار سرمایه آنان می‌توان معامله نسبه یا سلف کرد.
۹. امین هر هفته باید گزارش معامله‌ها را به رئیس و هر سال نیز گزارش سرمایه و معامله‌ها را به شریکان ارائه کند.
۱۰. شریکان اگر بیش از هزار نفر شوند باید امین دیگری را با شرایط پیشین انتخاب کنند.

۷. استعفای شریکان

استعفای هر یک از شریکان به صورت زیر انجام می‌گیرد:

۱. همه شریکان باید چنین شرکتی را مغتنم شمارند و در صورتی که ضرورتی پیش نیاید از همکاری با این شرکت استعفا ندهند.
۲. در صورتی که هر عضوی استعفا بدهد، ملزم است ثلث دارایی خود را برای قرض و کمک در شرکت باقی بگذارد. اگر برای شرکت امکان قرض و کمک نباشد، تمام دارایی عضو به وی مسترد می‌شود.
۳. عضو مختار است دارایی خود را به غیر انتقال دهد.
۴. در صورت انتقال دارایی به یکی از شریکان باید یک درصد آن را به اداره قرض تقدیم کند.
۵. هر یک از شریکان باید دفتر داشته باشد تا اسامی دیگر شریکان و میزان مال‌الشکره آنان را بداند.
۶. تمام شرایط بیان‌شده باید در ضمن عقد خارج لازم واقع شود.

۸. شرایط ارائه اعانه (کمک بلاعوض)

اعانه برای تحقق یکی از این دو هدف است: الف) ترویج اساس اسلام؛ ب) اداره کردن مسلمانان؛ بنابراین شرایط و فروع آن از این قرار است:

۱. حفظ حوزه‌های علمیه: برای مدرسان حوزه‌های علمیه باید امکانات مناسب زندگی فراهم کرد تا با آسودگی مشغول تدریس باشند. همچنین طالبان درس و تحصیل مدارس جدید و قدیمی باید اداره شوند و هر سال از آنان امتحان گرفته شود.
۲. برای سامان‌دهی مساجد: برای تحقق این امر باید امام عادل‌ی برای هر مسجدی تعیین کرد؛ اموری مانند: فراهم کردن امکانات زندگی آنان، تهیه لوازم مناسب برای اداره مسجد، ملتزم کردن امام مسجد برای حضور و آموزش احکام دینی و اخلاق و معارف اسلامی.
۳. برای تمام روستاها باید افراد عالم و متدینی را تعیین کرد تا نیازهای شرعی مردم آن روستاها را برطرف کند؛ بنابراین باید به وضعیت معاش این افراد کمک کرد.
۴. جمع‌آوری قرآء و مسئله‌گوها و فراهم کردن امکانات زندگی آنان برای آموزش مسائل دینی، اخلاق اسلامی، تصحیح قرائت مردم، در مساجد، محافل و هر مکانی که مقتضی برای چنین امری باشد، اقدام کنند.
۵. اداره اهل منبر و وعاظ و ارسال آنان برای تبلیغات دینی.
۶. تشکیل سازمان علمی از صاحبان علوم و معارف برای تبیین معارف و رفع شبهه‌های دینی.
۷. تأسیس مجله علمی برای گسترش حقایق و دیگر امور لازم.
۸. تمام امور پیش گفته اگر مرتبط با شریکان، فرزندان و نسل آنها باشد، آنان بر دیگران مقدم هستند. پس از آنها جامعه اخوت و برادری قرار دارند؛ آن‌گاه به دیگر مسلمانان باید رسیدگی کرد.
۹. امور پیشین مربوط به مسائل دینی مردم بود؛ اما در اعانه برای اداره کردن مسلمانان باید شریکان بر سایرین مقدم باشند، آن‌گاه جامعه اخوت و سپس مسلمانان دیگر.
۱۰. مقدار کمک تابع مصلحت اسلام و مسلمانان است؛ پس اگر مصلحت اقتضا کند که به فردی مقداری کمک شود تا بی‌نیاز شود باید اقدام کرد. در صورتی که مقداری سرمایه نیاز داشته باشد باید در اختیارش قرار داد. اگر مصلحت باشد باید در یکی از اداره‌های شرکت مشغول به کار شود. اگر نیازمند قرض‌الحسنه باشد باید به وی داد.
۱۱. تمام امور پیشین باید با مشورت عده‌ای از عالمان، عقلاء و دینداران انجام گیرد.
۱۲. تغییر مقررات و شرایط با صلاح و مشورت بر عهده رئیس شرکت است.

۹. شرایط قرض‌الحسنه

شرایط قرض‌الحسنه به صورت زیر است:

۱. قرض‌الحسنه باید به کسی داده شود که نیازمند باشد؛ چون قرض‌الحسنه برای رفع نیازهای برادران است؛ بنابراین تا زمانی که نیازمندی بوده باشد، کسی حق ندارد قرض‌الحسنه مطالبه کند.
۲. باید تناسب بین مقدار قرض‌الحسنه و تعداد نیازمندان ملاحظه شود.
۳. مقدار قرض گرفته‌شده باید حداکثر به مدت یک سال با تقسیط بازپرداخت شود و خود قرض‌گیرنده باید اقساط را برساند تا هزینه برای اداره قرض تحمیل نشود.
۴. تأخیر بیش از یک سال تابع نظر هیئت امنای شرکت است.
۵. تا زمانی که خود شریکان نیازمند قرض باشند به دیگران داده نمی‌شود.
۶. قرض‌گیرنده باید سند معتبر شهادت بر نیاز از دو نفر بزرگان ارائه کند.
۷. قرض‌گیرنده باید فردی را که اداره قرض‌الحسنه وی را امین می‌داند به عنوان ضامن معرفی کند یا مالی را که آسان قابل فروش باشد، به عنوان رهن در اختیار اداره قرض قرار دهد تا در صورت تأخیر در بازپرداخت، آن را بفروشد و میزان وجه را دریافت و بقیه را مسترد دارد.
۸. تا زمانی که مبلغ سرمایه برای قرض به یک هزار تومان نرسد، قرض داده نمی‌شود؛ اما تا زمانی که مبلغ سرمایه به حدی که نیازمند اداره مستقل قرض باشد، نرسد، خود امین شرکت قرض را پرداخت می‌کند.
۹. در صورتی که اداره قرض‌الحسنه گسترش یابد و برای مدیریت آن نیاز به افرادی باشد، از طرف حاکمیت اسلامی و نیز امنای شرکت برای اداره آن می‌توانند مبلغی تعیین کنند تا اداره قرض‌الحسنه باعث اتلاف اصل وجه قرض داده‌شده نشود. در صورتی که صلاح ندانند، مدیریت قرض‌الحسنه با رعایت جهت‌های شرعی باید از باب اعانه و کمک بلاعوض انجام شود.
۱۰. سازمان‌نمای شرکت مخمس: به نظر می‌رسد سازمان‌نمای شرکت مخمس را به صورت نمودار در صفحه‌های بعد می‌توان ارائه کرد.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

۱. یک الگوی اقتصادی متمایز از دیگر الگوهای اقتصادی باید بر مبنای هستی‌شناختی، ارزش‌شناختی، اصول راهبردی، سیاست‌ها و مدل اجرایی مبتنی باشد. الگوی اقتصادی آیت‌الله شاه‌آبادی رحمته‌الله‌علیه این ویژگی‌ها را مبتنی بر آموزه‌های اسلامی دارد.
۲. آیت‌الله شاه‌آبادی رحمته‌الله‌علیه به تمام بُعدهای یک الگوی اقتصادی توجه دارند؛ اما هرگز این امر به این معنا نیست که تمام بُعدها و اجزای کلی و جزئی این الگو برای تمام زمان‌ها و مکان‌ها باید

اجرا شود؛ چون وی مدل اجرایی این الگو را با توجه به عصر خودشان طراحی کرد و ممکن است برای اجرایی کردن این الگو در عصر حاضر نیازمند تغییر باشد. به هر حال به عنوان نخستین گام در ارائه روش جدید در استخراج الگوی اقتصادی اسلامی گامی بسیار مهم است.

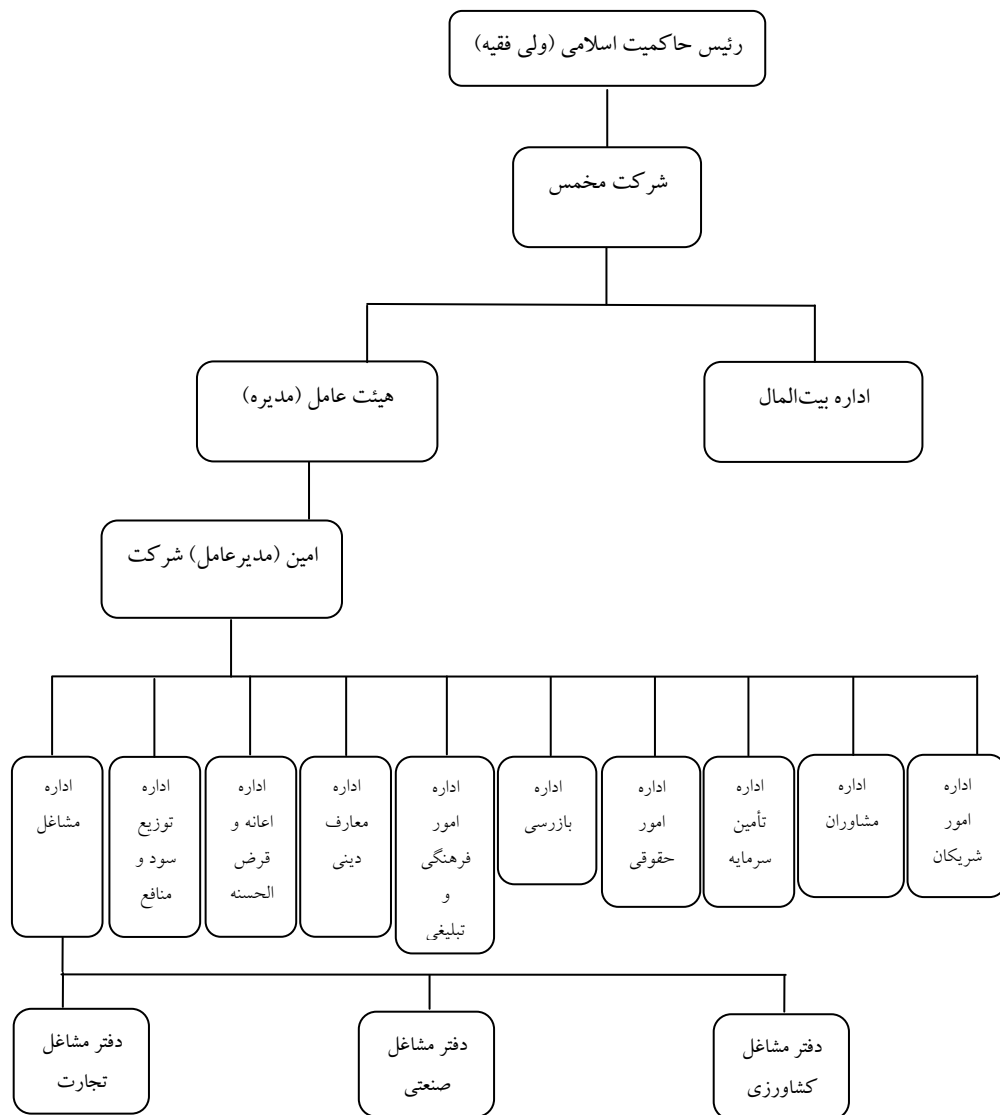
۳. از نکته‌های بسیار مهم و خسارت‌بار، عدم توجه کافی جامعه علمی اسلامی به دیدگاه‌های اقتصادی وی است. شاید بتوان مدعی شد حجم مطالب اقتصادی که وی بر اساس توحید در خالقیت و ربوبیت خداوند متعال ﷻ برای نخستین بار ارائه داد، بیشتر از حجم مطالب اقتصادی می‌باشد که مانند *آدم/اسمیت* ارائه داده است؛ اما چند قرن بسیاری از اندیشه‌وران دنیا روی دیدگاه‌های اقتصادی امثال *آدم/اسمیت* کار علمی کرده و آن را تکمیل کردند و به عنوان الگوی مورد قبول تمام کشورها حتی کشورهای اسلامی تثبیت کردند؛ اما آیت‌الله *شاه‌آبادی* ﷻ به عنوان استاد برجسته فقهی، عرفانی، اخلاقی و فلسفی یک الگوی اقتصادی را هم‌تراز دیگر الگوهای اقتصادی دنیا با تمام بُعدها و اجزایش ارائه داد؛ اما اندیشه‌وران و اقتصاددانان اسلامی حتی اطلاع از چنین الگویی پیدا نکردند؛ در حالی که در طول قریب هشتاد سال که وی این دیدگاه‌ها را ارائه داد، اگر اندیشه‌وران اقتصادی مرتب روی آن الگو کار می‌کردند و آن را تکامل می‌بخشیدند، امروز در کنار انقلاب سیاسی، دفاعی و ... انقلاب اقتصادی نیز صورت می‌گرفت و جمهوری اسلامی در تمام بُعدهای اجتماعی، الگوی اسلامی به مستضعفان دنیا ارائه می‌داد و ناچار نبودیم تمام کوشش‌های علمی در عرصه اقتصادی اسلامی را به حاشیه‌زدن بر اقتصاد سرمایه‌داری اختصاص دهیم.

۴. در مدل اجرایی الگوی اقتصادی آیت‌الله *شاه‌آبادی* ﷻ بستر عضویت برای همه مردم فراهم است. همچنین با توجه به گسترش دائمی این مدل و فراهم‌ساختن فرصت‌های جدید اشتغال، می‌توان گفت بستر فعالیت اقتصادی برای عموم مردم دائم در حال شکل‌گیری است. به این ترتیب الگوی اقتصادی وی یک الگوی اقتصادی مردم‌سالاری دینی شمرده می‌شود. با تکمیل الگوی اقتصادی وی و طراحی مدل‌های اجرایی متناسب با شرایط کنونی اقتصاد ایران در چارچوب آن الگو می‌توان حلقه مردم‌سالاری اقتصادی دینی را در کنار حلقه‌های مردم‌سالاری سیاسی، فرهنگی و دفاعی تکمیل کرد و الگوی مردم‌سالاری اقتصادی دینی را برای تمام عرصه‌های اجتماعی ارائه داد.

۵. آیت‌الله *شاه‌آبادی* ﷻ الگوی اقتصادی خود را الگوی مطلوب اسلامی معرفی می‌کند و از همه مردم می‌خواهد که در چارچوب این الگوی اقتصادی مبتنی بر اخوت اسلامی،

فعالیت اقتصادی داشته باشند؛ اما با تعبیهایی مانند «ابتدا شریکان سپس جامعه اخوت و آن‌گاه به دیگر مسلمانان باید رسیدگی کرد» نشان می‌دهد که مخالفتی با دیگر انواع فعالیت‌های اقتصادی در قالب بنگاه‌های اقتصادی فردی ندارد. وی با این قبیل بنگاه‌های اقتصادی مخالف نیست؛ اما از نظر وی در اولویت حمایت قرار نمی‌گیرند.

منابع و مأخذ

۱. بدن، لویی؛ تاریخ عقاید اقتصادی؛ ترجمه هوشنگ نهاوندی؛ چ ۲، تهران: انتشارات مروارید، ۱۳۵۴.
  ۲. برانسون، ویلیام اچ؛ اقتصاد کلان؛ ترجمه عباس شاکری؛ ج ۱، تهران: نشر نی، ۱۳۷۳.
  ۳. رضی بهابادی، سیدمحمد رضا؛ نظریه های اقتصادی سیاسی آیت الله محمدعلی شاه آبادی؛ تهران: دانشگاه امام صادق علیه السلام، ۱۳۸۹.
  ۴. شاه آبادی، محمدعلی؛ شذرات المعارف؛ تصحیح و تحقیق بنیاد علوم و معارف اسلامی دانش پژوهان؛ چ ۱، تهران: انتشارات ستاد بزرگداشت مقام عرفان و شهادت، ۱۳۸۰.
  ۵. _____؛ شذرات المعارف؛ شرح فاضل گلپایگانی؛ چ ۱، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۶.
  ۶. شیخ صدوق؛ التوحید؛ چ ۱، قم: انتشارات جامعه مدرسین، ۱۳۹۸ق.
  ۷. کلینی، یعقوب بن اسحاق؛ الاصول من الکافی؛ تعلیق علی اکبر غفاری؛ چ ۴، تهران: ناشر دارالکتب الاسلامیه، [بی تا].
  ۸. مبلغی، احمد؛ سایت مرکز تحقیقات اسلامی مجلس شورای اسلامی، خبرنامه ش ۱۰، [بی تا].
  ۹. مجلسی، محمدباقر؛ بحار الانوار؛ چ ۱، لبنان: مؤسسه الوفاء بیروت، ۱۴۰۴ق.
10. Schnitzer, M.; **Comparative Economic Systems**; Western College Publishing, Thomson Learning Edition 8, 1999.